

Tóth István Zsolt (1973) régész, a PTE Történettudományi doktori iskolájának hallgatója. Kutatási területe a római fürdőkkultúra és fürdőépítész, a római hadsereg.

Fedeles Tamás (1974) történész, Pécs. Fő kutatási területe a középkori magyar egyháztörténet.

Zülpich-Mühlenberg

Pécsi régészsikerek Németországban

Tóth Zsolt–Fedeles Tamás

Zülpich (az antik Tolbiacum) Németország nyugati–északnyugati részén, Aachen és Bonn között, az Eifel hegység északkeleti előterében fekvő kisváros. A termékeny síkságon kialakult település történeti városrészének déli peremén terül el a Mühlenberg. A délnyugati irányban emelkedő, keleti és északi irányban lejtő kiemelkedésen és környékén alakult ki a római kori Tolbiacum. A környezeténél néhány méterrel magasabb térszín (kb. 184 m tengerszint feletti magasság manapság) mindenkor kedvező feltételeket kínált a megtelepedésre. A hely a római kortól napjainkig folyamatosan lakott. A Mühlenbergen az antik település helyén a középkorban vár, templom és bencés prépostság létesült.

A középkori templom (Peterskirche) déli, az egykori bencés prépostság (a mai Propsteimuseum) keleti oldalánál elterülő Quirinus tér alatt, 1929-ben csatornaásás közben megtalált, majd az 1930-as években, több lépésben feltárt (1931, 1934–35) római kori fürdő Németország legépebb állapotban megmaradt ilyen jellegű műemléke. A tér köveze alatt álló fürdőt beton védőépülettel vették körül, s látogathatóvá tették a nagyközönség számára. A védőszerkezet leromlott állapota, s az igény a magasabb szintű prezentációra 1978-ban a *basilica thermarum* (a fürdőhöz tartozó nagy csarnokszerű helyiség) feltáráshoz vezetett.

2001-re teremtődtek meg az anyagi feltételei az ún. Mühlenberg-projektnek, amely a városi múzeum bővítését és a fürdő méltó bemutatását célozza. Ez magában foglalja az 1930-as években napvilágra került fürdő kiegészítő feltárást, restaurálását és a műemlékegyüttes múzeumi bemutatását, valamint a kiállításához kapcsolódó didaktikai program elkészítését. Az új múzeumkomplexum a tervek szerint 2005-ben nyitja meg kapuit, s *A fürdőkkultúra a Rajna-vidéken a római kortól napjainkig* című kiállítással várja majd a nagyközönséget.

A két szakaszban kivitelezett ásatás (2001–2002) a Rheinisches Amt für Bodendenkmalpflege és a Pécsi Tudományegyetem Ókortörténeti és Régészeti Tanszéke között létrejött együttműködési szerződés alapján valósult meg, Prof. Dr. Harald Koschik és Prof. Dr. Visy Zsolt irányításával. A régészeti munka három részből állt: fel kellett tárnai a fürdő körül még nem kutatott részeket, újra láthatóvá kellett tenni a *basilica thermarum* területét, valamint át kellett vizsgálni az 1930-as években nagyrészt feltárt fürdő körüli, eddig betonnal fedett sávot. A feltárást első fázisa

2001. májusa és októbere, a második 2002. márciusa és decembere között zajlott.

Az ásatás számos új ismerettel és tárgyi emlékekkel gazdagította a város történetét, illetve a majdani kiállítást. Az archeológiai munkálatok során a – mindenekelőtt római emlékekre számító – magyar team őskori és jelentős középkori emlékeket is talált.

ŐSKOR

A város területéről és környékéről az újkőkorból, a késő bronzkorból és a késő vaskorból ismertek emberi megtelepedés nyomai. Közvetlenül a múzeum déli oldalánál nyitott szelvényben, a Mühlenberg délnyugati szélénél a római rétegek alatt épülethez köthető cölöplyukak, jellegtelen, kézzel formált kerámia és kőpengék kerültek elő. Mindezek neolitikus megtelepedésre engednek következtetni. A kőpengék alapján az előkerült teleprész a középső neolitikumnál nem korábbi. A Mühlenbergen és közvetlen környékén újkőkori telep nyomai korábban nem voltak ismertek. A város északi peremén (mai ipari park területe) a neolitikum idején a szalagdíszes kerámia kultúrája által hosszabb ideig használt telep nyomai váltak ismertté. Az 1980-as években a légifotózásnak köszönhetően a város körül két helyen is, valószínűleg a későneolitikus Michelsberger kultúrához köthető, kör alaprajzú földsánc nyomait

A Quirinus-tér és a prépostság épülete keletről 2001 októberében

fedezték fel. A késő neolitikum végére datálható kőeszközök a városhoz közeli szántókról ismertek. A város belterületén, az óvárostól keletre eső részen a késő urnamezős kultúra gödre ismert. Az egész Alsó-Rajna-vidéken elterjedt, Zülpich környékén túlsúlyban lévő *-ich* végződésű helységnevek eredetét a kelta *-acum* végződésű településnevekből lehet levezetni.

RÓMAI KOR

A Mühlenbergen és környékén a római korban a hely kedvező közlekedés-földrajzi adottságának köszönhetően alakult ki település. A római kori Tolbiacum a Colonia Claudia Ara Agrippinensium (Köln), Novaesium (Neuß) és Bonna (Bonn) Rajna menti településeket és a közelükben lévő táborokat a galliai hátországba fekvő Durocortorum (Reims) és Augusta Treverorum (Trier) városokkal összekötő távolsági utak találkozási pontjánál létesült. Tolbiacum jogállását tekintve *vicus* volt, s a közelben (kb. 35 km-re) fekvő tartományi székhely, Köln közigazgatási területéhez tartozott. A település térbeli kiterjedése csak hozzávetőlegesen ismert. Határai a későbbi beépítések miatt nehezen meghatározhatóak: megközelítőleg az óváros déli részén (ennek dél-délnyugati peremén emelkedik a Mühlenberg) és az attól délre eső területen terült el. Az egyet-

A Mühlenberg a római korban

len nagyobb, összefüggően feltárt terület a Mühlenbergen fekvő fürdő.

Tolbiacum első írásos említése Tacitusnál szerepel (Tacitus, *Historiae* IV. 79): a Kr. u. 70. évnél, a batavus felkelés kapcsán kerül szóba a település. Nevét a 3. században útkönyv is említi (*Itinerarium Antonini* 373. 4.). Az 1978-as ásatás alkalmával az addig csak írott forrásból ismert későrómai erődítés régészeti nyomai is napvilágra kerültek: egy kerek, előreugró oldaltorony maradványa a hozzá kapcsolódó falrészlettel, valamint egy négyszögletes, om-ladékos állagú saroktorony. A városfal még 531-ben is ép állapotban volt, amint erről Tours-i Gergely munkája tudósít. (*Historia Francorum* III. 8.). Az utolsó epigráfiai adat 352-ből származik (*CIL* XIII 7920), míg egy szarkofág kevéssel 360 utánra datálható. A korábban előkerült érem- és kerámialeletek alapján a romanizált település fennállása az 5. század első felében biztosra vehető.

Korai építési fázis

A település más részein végzett leletmentő ásatások alapján már korábban ismert volt, hogy az antik Tolbiacum építéstörténetében három építési periódus biztosan elkülöníthető. A 2001-es ásatás során egyértelműen kimutathatóvá vált egy, a fürdőnél korábbi építési periódus a Mühlenbergen. A múzeum és a fürdő közötti területen, a fürdőtől 17 fokkal eltérő tájolású épület látott napvilágot. A főfal 0,5, a közfalak 0,36–0,4 m szélesek voltak. A falak között megmaradt a járószint alapozására szolgáló agyagréteg. A múzeumtól délre 5 m hosszúságban egy északnyugat-délkeleti tájolású, 0,56 m széles, enyhén domború felszínű, 0,05–0,1 m vastag döngölt, apró kavicsokból álló egyenes sáv jelentkezett.

A múzeum keleti oldalának déli felénél, közvetlenül a múzeum előtt, a fürdőnél korábbi épületrészek felett; terrazzóból öntött járószint került napvilágra egy 7,5 x 3 méteres területen, amely a múzeumépület alapozása alatt tovább folytatódott nyugati irányban. Eredeti szélei egyik irányban sem voltak meghatározhatóak, és a járószinthez tartozó falak sem kerültek elő. Helyzete alapján egy későrómai épülethez tartozhatott.

Fürdő

A fürdővel kapcsolatos ismereteink is bővültek mind építéstechnikai, mind pedig történeti szempontból, jóllehet nagyrészt korábban már feltárt területeken dolgoztunk.

A védőépület lebontását követően a fürdő körüli sáv átvizsgálásával több helyütt kimutathatóvá vált, hogy az első periódusban emelt főépület köré, az alapozás megerősítésére egy „segédfalat” öntöttek, melynek a magassága sehol sem érte el a külső járószint szintjét. A *caldarium* (a fürdő fűtött helyisége forró vízű medencével) északi és nyugati oldalánál egy nagyméretű folyami kavicsokból álló sáv

A fürdő frigidariumától délnyugatra megtalált két kút

vált ismertté, amely az épület ezen részének és a nyugatról mellette haladó csatornának az alapozására szolgált. A helyiség alapfala a nyugati oldalon a belső járószíntől 2 m mély. Mindezekből arra lehet következtetni, hogy a felszín nem volt elég stabil a magas technikai követelményeket támasztó fürdő építéséhez, s ezért az alapozást többszörösen meg kellett erősíteni.

A *caldarium* keleti oldalához épített, korábban már részben kiásott *sudatoriumot* (a fürdő izzasztóhelyisége) és az északi oldalához épített *prae-furniumot* (a padlófűtés külső fűtőhelye) 2002-ben tártuk fel. Az izzasztóhelyiségből csak a *hypocaustum* (padlófűtés: a fűtendő helyiség padozata alá épített soktámaszos tér, melyben a külső tüzelőhely forró füstgázai keringtek) terrazzo alapozása maradt meg, melyben a *suspensurát* (a fűtendő helyiség lebegő padozata) tartó oszlopok helyének foltjai jól kivehetőek voltak. A jelenségekből egyértelművé vált, hogy a *sudatoriumot* a későbbiek folyamán fűtőhelyiséggé építették át, felhagyva az eredeti *prae-furnium* használatával.

A fürdő vízellátásáról eddig egyáltalán nem rendelkezünk információkkal.

2001-ben a *caldarium* nyugati medencéjének északnyugati sarkánál egy kb. 4 m átmérőjű, kör keresztmetszetű gödör került elő, amely a megtalált felszíntől még legalább 1 m mélységig folytatódik. Munkavédelmi okokból azonban a gödröt nem tártuk fel. Az objektumról feltételezhetjük, hogy kútként funkcionált, és a *caldarium* két medencéjének vízellátását biztosította. 2002-ben a *frigidarium* (a fürdő fűtetlen helyisége hideg vizes medencével) délnyugati sarkának közelében a fürdőhöz tartozó külső járósínt magasságában két egymás mellett lévő kút vált ismertté. A kisebb négyszögletes (1,25 m x 1,4 m) és 4,55 m mély, a nagyobb hatszögletes (átmérő 2,4 m x 2 m) és 5,66 m mély

volt. Mindkettőben részlegesen megmaradtak a kútgyűrűként funkcionáló összeillesztett fa dongák.

Tolbiacum fürdője, méretét tekintve a kisebbek közé tartozott. A soros elrendezésű főépület helyiségeinek belmérete: *caldarium* – 4x5 m; *tepidarium* – kb. 5x5 m; *frigidarium* – 6x5 m. A négy medence (2 *caldarium*; 2 *frigidarium*) vízellátását, vízvezeték igénybevétele nélkül, a kutakkal is megoldhatták, így nem elképzelhetetlen, hogy medencénként egy-egy kút biztosította azt. (Az átépítések során épült egy ötödik medence is, de addigra a *caldarium* két medencéjét leszűkítették, így a vízszükséglet nem növekedett.)

Az 1978-ban már egyszer feltárt *basilica thermanum* területéről csak a fürdő védőépülete mellett érintetlenül hagyott 1–1,5 m széles földszávból nyerhettünk újabb információkat. A számos egymásra rakódott rétegben sikerült elkülöníteni legalább öt járósínt és egy planírozási réteget. Mindez a többszöri átépítésről, megújításról tanúskodik. (Egy alkalommal a terrazzóból kialakított járósínt fagerendákra fektetett fapadlókkal helyettesítik, amit később újabb terazzo járósínt követ.) A legfelső terrazzóréteget faszerkezetű épületek cölöpeivel törték át a római kor után.

A fürdő vízlevezető csatorna-rendszere jórészt már eddig is ismert volt. A *sudatoriumtól* délkeletre feltárássra került egy északnyugat–délkeleti irányú, nagy vörös homokkő lapokkal fedett vízlevezető csatorna, melyet korábban középkoriként definiáltak. A csatornáról sikerült kimutatni, hogy római, a *basilica thermanum* létesítése után épült, s feltehetőleg a főcsatorna leágazása volt.

Későrómai városfal

A 4. századi erősítésnek újabb bizonyítékai kerültek napvilágra. Az 1978-ban feltárt kerek oldaltoronytól nyugatra, 100 római láb (kb. 30 m) távolságban újabb torony darabja vált ismertté. Ettől nyugatra, a Mühlberg délnyugati peremén, a múzeumtól délre eső területen az északnyugat–délkelet irányú későrómai városfal 18 m hosszú szakasza

A római fürdő keletről. Előtérben a nagy csarnokszerű helyiség és a korábbi építési fázishoz tartozó építmények. Középen keresztben a prépostság keleti zárófala. Háttal a befedett fürdő főépülete és a részben lebontott védőépület

került elő közvetlenül a mintegy 0,3–0,5 méter vastag modernkori feltöltés alatt. A kb. 3,5 m széles fal helyenként 2,7 m magasán áll. Alapozásába másodlagos felhasználású, faragott kövek is befalazásra kerültek. A fal külső (déli) oldala nem maradt meg épen, közvetlenül a római fal mellé – a középkori városfal helyére – modern kőkerítést építettek. Északi oldala a prépostság építését követően, annak déli zárófalául szolgált. A későrómai városfal déli oldala elé, vagy a római fal déli szélére építették a 13. században a középkori városfalat. A prépostság egykori délkeleti sarkánál a magasán megmaradt római városfal nyugati oldalát egy későbbi, középkori épület nyugati falaként használták fel. A római városfal rendkívül jó állapota valószínűleg annak köszönhető, hogy a későbbi korokban különböző épületek zárófalaként funkcionált. Az erődítés más részei nem maradtak meg ilyen jó állapotban. A Mühlenberg peremén több helyen folytatott kutatás negatív eredménnyel zárult, vagy csak teljesen szétmállott faldarabokra sikerült akadni. A falak pusztulásában az idő múlása mellett minden bizonnyal a normannok is szerepet játszottak. Az omladozó falak kőnyerőként szolgálhattak a későbbiek során. Az emberi beavatkozás mellett a természet sem kegyelmezett a későrómai kor eme monumentális építményének. A repedések, törések és elcsúszások vélhetőleg földmozgással, földrengéssel hozhatók kapcsolatba. A későrómai városfal és a középkori falak egymáshoz viszonyított helyzete alapján az erődítés kétszer is ilyen jellegű károsodást szenvedett: először a népvándorlás vagy kora középkor századaiban, másodsor a prépostság építése után. Utóbbi bizonyítéka, hogy az egyik repedés a mai múzeum (az egykori prépostság része) déli falában egyvonalba esik a későrómai városfal egyik repedésével.

Utóélet

A későrómai korban megerősített település átvészelte a népvándorlás viharait, nem néptelenedett el, lakossága kontinuus maradt. A 4. században még virágzó római településsel kell számolnunk a gazdag sír- és kerámialeletek alapján. Az érem- és kerámialeletek még az 5. század első felében is romanizált lakosságra utalnak. A megmaradt római lakosság együtt élt a területet uralmuk alá hajtó frankokkal. Az erődített település „túlélését” minden bizonnyal a még ekkor is fennálló közlekedési csomópont jellegének köszönhetette. A helyet a 6. századi frank források településként említik: 507-ben *oppidum*nak, 531-ben *civitas*nak nevezik. A Mühlenbergen a fürdő még álló kőfalait faszervezetű építményekkel egészítették ki, helyiségeit egy ideig műhelyként használhatták, ahol edények díszítésére szolgáló pecsétnyomokat állítottak elő állatok szarvából, agancsából. Ezt mind a korábbi feltárások, mind a 2001–2002. évi ásatás leletei megerősítik. A zülpichi műhelyből is ismert csillag formájú pecséttel díszített frank edények a korai Meroving időszak sírleletei között gyakran előfordulnak.

A középkori fal alapozásában megtalált római kori oszlópfő. Ideiglenesen a Propsteimuseum kiállításában

Fontosabb leletek

A gazdag leletanyag egy része a fürdőkben általánosan előforduló tárgy. A rengeteg csont hajtű arról tanúskodik, hogy a nők is a fürdőlátogatók közé tartoztak. Az előkerült dobókockák és lapos csontkorongok bizonyítják, hogy nemcsak a fürdőzés, hanem (a sport mellett) a szórakozás is a fürdőben folytatott tevékenységek közé tartozott. A fürdők díszítéséhez hozzátartoznak a szobrok, reliefek, melyek között megtalálhatók különböző pogány istenek ábrázolásai is. *Balnearis* vagy *redux* melléknévvel gyakoriak a Fortuna istennőnek állított emlékek. A *basilica thermarum* planirrétegéből előkerült finom kidolgozású Fortuna-relief is ehhez köthető. A fürdőkben rendelkezésre álló tér lehetőséget kínált oltárok felállítására is. Egy oltártöredék Isis tiszteletéről tanúskodik. Említést érdemel még egy kisméretű Merkur bronzszobor. A korábbi keresztény kőtemplom falát a múzeum északkeleti sarka előtt modernkori csatornaépítéssel részben elpusztították. Így kerülhetett elő a falból egy római oszlópfő, amely nagyon hasonlít az ún. Jupiter-oszlopok főjéhez. Az előkerült számos Argonnevidéki *terra sigillata* töredék (*Rädchensigillata*) legalább a 4. század végéig fennmaradt romanizált lakosságot és a birodalom más részeivel fennálló kereskedelmi kapcsolatot tételez fel. Szintén a későrómai kor kiemelkedő lelete egy I. Valentinianus *aureus* (aranyból vert pénz) verdefényes állapotban. Az előkerült három csontfésű már erőteljes frank hatásról tanúskodik.

A TELEPÜLÉS KERESZTÉNYSÉGE A KORA KÖZÉPKORBAN (4–6. SZÁZAD)

A település keresztény közösségének létrehozásához vezetettünk a 346-ban rendezett kölni szinódus aktái alapján, melyekben felsorolásra kerültek azok a – Rajna bal partján

fekvő – katonai táborok, amelyek körül keresztény közösségek működtek. Ezen ókeresztény közösségek közeli elhelyezkedése (pl. Köln, Bonn), valamint Tolbiacum említett jó közlekedés-földrajzi helyzete szolgáltatnak alapot e hipotézisre. Az említett jegyzőkönyveken kívül a jelzett területen korábban (pl. Xanten, Köln, Bonn, Trier) és napjainkban (Karden, Boppard) folyó archeológiai feltárások is igazolják az ókeresztény egyházi épületek nyomait, a közösségek kontinuitását.

Zülpichben is, a korszak szokásainak megfelelően, a Krisztushívők alkalmasint a városfalakon kívül egy temetőben, vagy egy mártírsírra emelt épületben tartották szertartásaikat.

A mai Észak-Rajna Vesztfália tartomány területe a Nyugat-római Birodalom összeomlását követően rövid ideig az alemannok fennhatósága alá került, majd seregével a Tolbiacum közelében elterülő síkságon legyőzve őket (496) Chlodvig (481–511) lett a vidék új ura. Az uralkodó megtérését (498) követően a kereszténység immár akadálytalanul növekedhetett az uralma alatt álló területeken, így a Zülpichben élő közösség feltehetőleg már az 5. század első felében egy kisebb templommal (Szent Mihály patrocínium?) rendelkezett. Nem zárható ki, hogy a hely szent jellege a római korból öröklődött át a keresztény érába, azaz a keresztény templom egy korábbi pogány szentély vagy szent terület helyén épült fel. Esetünkben Jupiter-tisztelet valószínűsíthető. A 2001-es ásatás megkezdéséig a

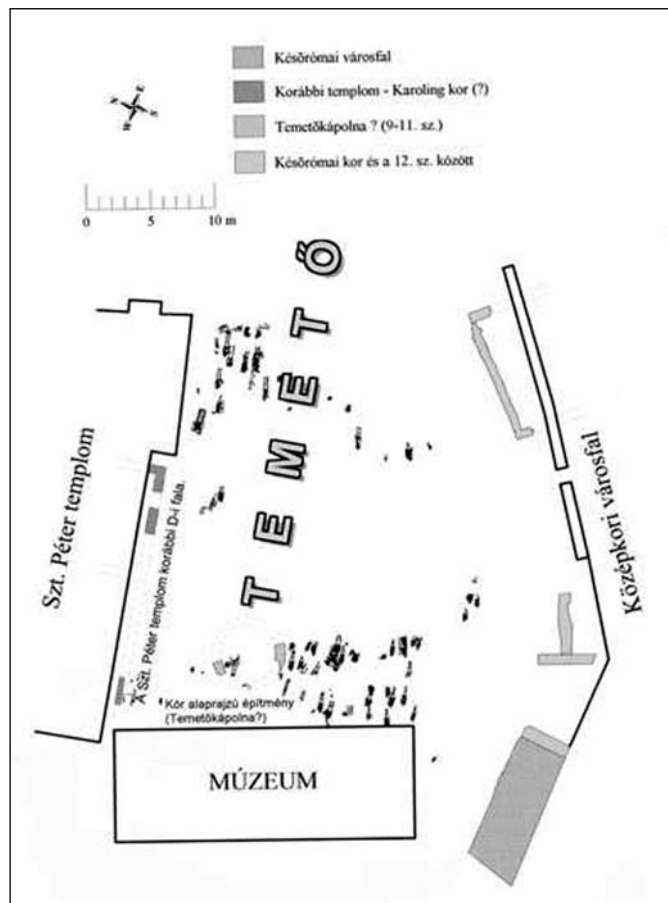

I. Valentinianus aureusának előlapja

Mühlenbergen tíz darab ún. Jupiter-oszlophoz tartozó fragmentum került elő, ebből hármat a Szent Péter templom körvezete alatt találtak (A – fentebb már említett – 2001–2002-es ásatások alkalmával napvilágra került oszlopfő is vélhetőleg e leletegyütteshez tartozik.) Az új templom a domb legmagasabb pontján állt, és a kölni dóm patrocíniumát nyerte: védőszentje Szent Péter apostolfejedelem lett. A források ezek után a 9. századig a templomról és a település katolikus közösségéről nem közölnek újabb információkat.

ROTUNDA, TEMETŐ (8/9–11. SZÁZAD)

A Propsteimuseum és a Peterskirche közötti területet a 8–9. századtól kezdve temetőként használták. A sírok egy részét az 1930-as évek ásatásai, csatornázási munkái során, majd 1978-ban távolították el. A 2001–2002-es ásatás alatt 139 nyugat–kelet tájolású sír került napvilágra. Kisebbségük (25 db) kövekkel körülrakott sír, míg az esetek döntő többségében egyszerű földsírokba helyezték az elhunytakat. Egyetlen esetben sem találtuk biztos nyomát fakoporsó használatának. A sírok melléklet nélküliek voltak, viseleti tárgy is csak kettőben került elő (egy-egy bronz fülbevaló), amelyek az analógiák alapján a 9–10. századra datálhatóak. A temető használatának felső időhatárát a bencés prépostság alapítása adja meg (1124). Az 1931-es ásatás alkalmával egy részben a *caldarium* nyugati medencéjére épített keleti irányú íves falat találtak, amelyről azt feltételezték, hogy a korai középkori templom keleti apszisa. 2001-ben sikerült megtalálni az említett fal nyugati részét és így egy centrális építményt tudtunk rekonstruálni. E 9–10. századra datálható rotundának a belső átmérője 4,6 m volt; az építmény feltehetőleg temetőkápolnaként funkcionált. Csak részben egykorú a temetővel, az építmény belsejében ugyanis, az alapozás szintjében, két rétegben sírokat találtunk. Ennek alapján a temetőhasználat kezdeténél jóval későbbre tehetjük a rotunda építését, s ez némi bizonytalanságot is teremt funkcióját illetően. A kolostorhoz tartozó kerengő építése és a quadrum kialakítása idején vissza-

A Mühlenberg a középkorban I.

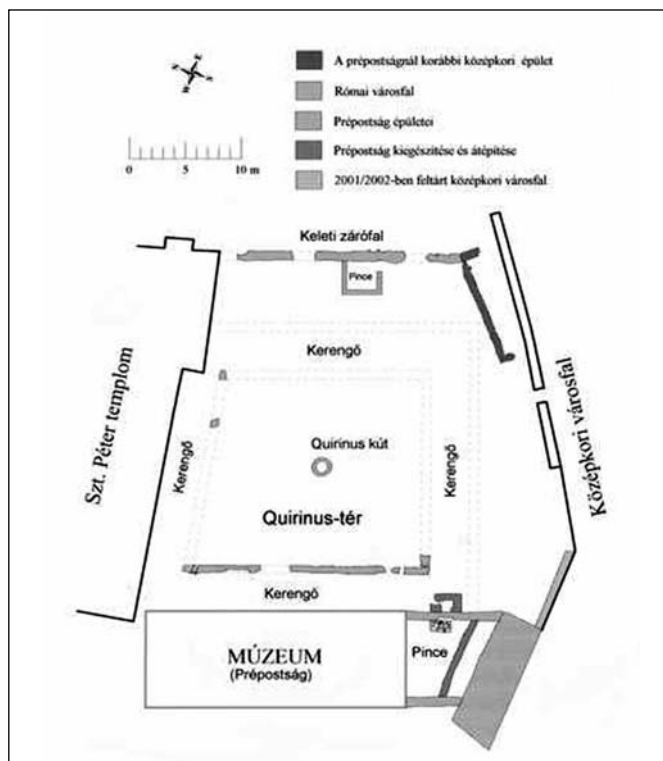
bontották a – temető használatának felhagyásával funkció-ját veszített – centrális kápolnát.

A SZENT PÉTER PLÉBÁNIATEMPLOM ÉS A BENEDEK-RENDI PRÉPOSTSÁG

A Szent Péter templom első írásos említése (848) Wandelbert prümi apátnál szerepel. Regino prümi apát krónikájában a 881-es esztendőnél beszámol a normannok portyáiról, melyek során a környező nagyobb városok (pl. Köln, Bonn) ellen intézett támadások mellett Zülpichen (Jülchen és Neußon) is rajtaütöttek. Ezt követően a város és castruma hosszú időre elvesztette jelentőségét, így például 925-ben Flodoard reimsi kanonok történeti munkájában már *olim civitasként*, azaz ‘egykori város’-ként említette.

A templom létesítésének dátuma nem ismert. A temető datálása alapján legkésőbb a 9. század elején templom állhatott a Mühlenbergen. A templombelsőben a legrégebbi építészeti stílusjegyek a 11. század 60-as vagy 70-es éveire keltezhetők. Mindezek azt mutatják, hogy II. Anno alatt jelentős (át)építési munkálatok folytak a templomon.

A 2001–2002. évi ásátások során az 1124-ben Siegburg főlíájaként alapított prépostság épületrészei is feltárássra kerültek. (2. kép) Az épületkomplexumot a Szent Péter templom déli oldalához építették hozzá. Középen egy 18,5 (É) x 18,8 (K) x 18,4 x 22 (NY) méter nagyságú négyszögletes teret alakítottak ki. A quadrum közepén, ahogy a kolostoroknál általában, egy kút állt, amely (neußi) Quirinus tiszteletére volt szentelve. A tér nyugati oldalán álló múzeum azonos a prépostság főépületével. A tér keleti oldalán az

A Mühlenberg a középkorban II.

ide épített gazdasági helyiségek keleti zárófala került elő. A kolostor kerengőjéből az alapozás egy része maradt meg a templom déli és a prépostság keleti falától 3,4 m távolságban, amely alapján kiserkeszthető lett az egész körüljáró. Az előkerült leletek alapján a megtalált kerengő nem a kolostor alapításával egy időben, hanem legkorábban a 14. században épült.

IRODALOM

- Broeck van der, H., *2000 Jahre Zülpich*, Zülpich, 1968.
- Dodt, M., *Die Thermen von Zülpich und die römischen Badeanlagen der Provinz Germania inferior*, 2003.
- Fedeles, T.–Tóth, Zs.–Visy, Zs., *Zülpich-Mühlenberg. Die römische Thermenanlage und die mittelalterlichen Benediktinerpropstei. Ausgrabungen 2001–2002* (Broschüre).
- Gechter, M., „Zülpich. Römische Siedlung”: Horn, H. G. (szerk.), *Die Römer in Nordrhein-Westfalen*, Stuttgart, 1987, 650–653.
- Gechter, M.–Heimberg, U.–Pahlen, P., „Ausgrabungen in Zülpich”, *Ausgrabungen im Rheinland '78*, Bonn, 1979, 85–90.
- Hagen, J., „Zülpich”: *Bonner Jahrbücher* 136/137, 1932, 330–331.
- Heusgen, P., „Das Dekanat Zülpich”: *Geschichte der Pfarreien der Erzdiözese Köln Folge 2, Bd. 3.*, Siegburg, 1958.
- Horn, H. G., „Zülpich. Römerbad und Propstei-Museum”: Horn, H. G. (szerk.), *Die Römer in Nordrhein-Westfalen*, Stuttgart, 1987, 653–656.
- Kubach, H. E.–Verbeek, A., *Romanische Baukunst an Rhein und Maas. Katalog der vorromanischen und romanischen Denkmäler 1–4.*, Berlin, 1976, 3/1282–1284.
- Oelmann, F., „Jahresbericht 1934: Zülpich”: *Bonner Jahrbücher* 140/141, 1936, 432–433.

- Pesch, P. H., *Das Römerbad in Zülpich*, Euskirchen, 1931.
- Semmler, J., *Die Klosterreform von Siegburg (11. und 12. Jahrhundert): Die Reformverbände und Kongregationen der Benediktiner im Deutschen Sprachraum*. Bearb. v. Faust, U. (OSB)–Quarthal, *F. Germania Benedictina Bd. 1.*, St. Ottilien, 1999, 141–151.
- Tóth, Zs., „Zülpich-Mühlenberg: Römische Thermen und Benediktinerpropstei Ausgrabungen 2002”: *Archäologie im Rheinland 2002*, Stuttgart, 2003, 76–79.
- Tóth, Zs.–Visy, Zs., „Zülpich-Mühlenberg: Römische Thermen und Benediktinerpropstei Ausgrabungen 2001”: *Archäologie im Rheinland 2001*, Stuttgart, 2002, 57–59.
- Vianden, I., „Hier ist die Wiege des Christentums’ – Der Erhalt der Pfarrkirche St. Peter in Zülpich während der Sekularisation”: *Chlodwig und die Schlacht bei Zülpich. Geschichte und Mythos 1496–1996*, Zülpich, 1996, 121–136.
- Wisplinghoff, E., „Die Benediktinerabtei Siegburg”: *Germania Sacra NF 9.*, Berlin–New York, 1975.
- Wisplinghoff, E. (szerk.), *Urkunden und Quellen zur Geschichte von Stadt und Abtei Siegburg, Bd. I.* Siegburg, 1964.